Базарбаев Қанат Қалдыбекұлы
Амирбек Айдарбек Ануарбекұлы

АТАТҮРІК ҚАҒИДАЛАРЫ ЖӘНЕ ТҮРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ТАРИХЫ

Жоғары оқу орнына арналған оқулық

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

Базарбаев Қанат Қалдыбекұлы
Амирбек Айдарбек Ануарбекұлы

АТАТҮРІК ҚАҒИДАЛАРЫ ЖӘНЕ ТҮРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ТАРИХЫ

Жоғары оқу орнына арналған оқулық

УДК 94 (560)
ББК 63.3 (5Туц)
Б16

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Пікір жазғандар:

Тастанбек Сатбай Яхияұлы–тарих ғылымдарының докторы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің профессоры

Сейдехан Әлібек Нұрмаханұлы –тарих ғылымдарының докторы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің профессоры

Тұрсұн Хазретәлі Маханұлы –тарих ғылымдарының докторы, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ–түрік университетінің профессоры

Базарбаев Қанат Қалдыбекұлы
Амирбек Айдарбек Ануарбекұлы

Б16 Ататүрік қағидалары және Түркия Республикасының ұлттық тарихы: Оқулық. –Алматы: «Deluxe Printery» баспасы, 2024. –205 бет.

Оқулық XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында Осман империясы ыдырап, түрік ұлтының тәуелсіздік жолындағы күресі негізінде Түркия Республикасының іргесін қалаған ұлы тұлға Мұстафа Кемал Ататүріктің саяси қызметі мен қағидалары жайында қарастырады.

Оқулық тарих мамандықтарының білімгерлеріне, магистранттарға, докоранттарға, ғылыми қызметкерлерге және барлық оқырман қауымына арналған.

Оқулық Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Түркі тілдес мемлекеттердің тарихи-мәдени ықпалдастығын қалыптастырудың саяси, құқықтық тәжірибесі және даму бағыттары» (тіркеу номері: AP 19676634) тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды.

ISBN 978-601-339-326-1

УДК 94 (560)
ББК 63.3 (5Туц)
© Базарбаев Қ, Амирбек А, 2024

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ...5
1. ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРУЫ..............................6
1.1 XVIII ғ. кейінгі орын алған реформалар...9
1.2 III. Селим кезеңіндегі реформалар (1789-1807жж)................................11
1.3 II Махмуд кезеңі (1808-1838 жж.)...13
1.4 Танзимат реформасы..14
1.5 Жаңа османлы және Мешрутиет кезеңі 1876ж.......................................17
1.6 I Мешрутиет кезеңі (1876 ж)...18
1.7 II Мешрутиет кезеңі (1908 ж)..19
2. АБДУЛХАМИТ КЕЗЕҢІНДЕГІ РЕФОРМАЛАР (1876-1908 жж).......22
2.1 Конституцияның декларациясы және Заңның негізі (Конституция).......24
2.2 II Абдулхамит және мемлекеттік басқару..27
2.3 II Абдулхамидтің билігі кезіндегі орын алған маңызды оқиғалар...........28
2.4 «Бірлік және Даму» партиясының құрылуы мен қызметі және жастүріктер қозғалы...32
2.5 Конституциялық декларация...42
2.6 31 Наурыздағы оқиға...45
2.7 1909 жылы заңға енгізілген түзетулер...46
3. ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНЫҢ СОҢҒЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ ИДЕЯЛАР АҒЫМЫ...48
3.1 Османшылық..48
3.2 Исламшылдық...49
3.3 Батысшылдық...50
3.4 Түрікшілдік...51
4. ТРАБЛУС ЖӘНЕ БАЛҚАН СОҒЫСТАРЫ..54
4.1 Траблус соғысы...54
4.2 I Балқан соғысы..55
4.3 II Балқан соғысы...58
4.4 XIXғ. соңындағы Осман импер็сының жағдайы......................................59
5. I ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС...64
5.1 XIX ғасырдағы Еуропаның дамуы. Еуропадағы имперализм..................64
5.2 I Дүниежүзілік соғысқа дейінгі Еуропадағы оқиғалар............................66
5.3 I Дүниежүзілік соғыстың жалпы себептері..67
5.4 Сараевода Австро-венгрия тақ мұрагерінің өлтірілуі..............................70
5.5 Осман империясының соғысқа кіруі...72
5.6 Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жағдай және келісімдер кезеңі..80
5.7 I Мондростың бітімі және Түркияның жағдайы......................................85
5.8 Басқыншылық кезіндегі Ыстамбұл үкіметі...93

6. МОНДРОСТЫҢ БІТІМГЕРШІЛІК КЕЛІСІМІНЕН КЕЙІН ҚҰРЫЛҒАН ҚОҒАМДАР..103
6.1 Этникалық азшыл топтар қоғамдары..103
6.2 Түріктер қоғамы...107
6.3 Күрдтер қоғамы..108
6.4 Ислам Одағы қоғамы..108
6.5 Уилсон принциптері қоғамы...109
6.6 Ұлттық қоғамдар...109
7. МҰСТАФА КЕМАЛ АТАТҮРІКТІҢ БІТІМГЕРШІЛІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ...115
7.1 Мұстафа Кемалдың Ыстамбұлға келуі...115
7.2 Тәуелсіздік жолындағы күрестер кезеңі..119
7.3 Түркияның Ұлы Ұлттық мәжілісінің құрылуы...............................133
7.4 Басқыншылыққа қарсы Ұлттық майдандар күресі........................138
7.5 Мудания келісімі және сұлтандық биліктің жойылуы....................150
7.6 Лозанна бейбіт келсімі...153
8. ТҮРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДЕКЛАРАЦИЯСЫ ЖӘНЕ РЕВОЛЮЦИЯЛАР КЕЗЕҢІ...156
8.1 Республиканың жариялануы (1923 ж. 29 қазан).............................158
8.2 Конституциялық қозғалыстар...162
8.3 Көппартиялы жүйеге көшу әрекеттері..167
8.4 Елдегі негізгі бағыттар бойынша жүргізілген реформалар...........171
8.5Түркия Республикасының экономикалық жетістіктері..................181
9. МҰСТАФА КЕМАЛ АТАТҮРІКТІҢ ӨМІРІ, САЯСИ ҚЫЗМЕТІ..........185
9.1Мұстафа Кемал Ататүріктің өмірі (1881-1938)................................185
9.2 Отан қорғау жолындағы ұлы күрес...191
9.3 М.К.Ататүріктің мемлекет қалыптастыру жолындағы реформалары.....193

ҚОРЫТЫНДЫ..201
ӘДЕБИЕТТЕР 204

КІРІСПЕ

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі орын алған жаулаушылық соғыстарға қарсы түрік халқының азаттық күресінің тарихта алатын орны ерекше. Бірінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуы халықаралық дипломатия және саясатта жаңа жолдың басталуына түрткі болды. Соғыста «жеңгендер» мен «жеңілгендер» арасында дипломатиялық шиеленістер мен қайшылықтар төңірегінде саяси «ойын» басталып, Осман империясының территориясын бөлісіп алуға жан-жақты тырысты.

Осман империясы бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін жерінің елеулі бөлігінің басып алынуын, басқыншыларға қарсы ұлт-азаттық соғысын, сұлтандық жүйеден жойылуы мен империяның күйреуін бастан кешірді. Осман империясы соғыс пен ішкі қарама қайшылықтар әлсіреткен мемлекет еді. Соғыс салдарынан Осман империясы тұтас шығыс Анатолияны, Месопотамия, Сирия, Палестинаны жоғалтты. Әскерге үш миллиондай ерлер шақырылды, соның салдарынан экономика мен ауыл шаруашылығы күрт құлдырады. Осы жылдары жаңа Түркияны құру қажеттілігі қалыптаса бастады. Тіпті Бірінші дүниежүзілік соғыс барысында Осман империясының территориясын бөлініске салған Ыстамбұл келісімі, Лондро келісімі, Сайкес-Пикот келісімі және Мек Махон келісімі сияқты құпия келісімшарттар жасалынып, Осман империясының күш қуатын әлсіретуді көздеді. Соғыс аяқталғаннан кейін жеңіліс тапқан мемлекеттермен жеңген мемлекеттер арасында жеке-жеке келісімшарттар жасалынды. Осман империясымен жасалынған келісімшарттар империяның біртұтастығын жойды. Осман империясы 1918 жылдың 30 қазанында өте ауыр шарттарды қабылдап Мондрос келісіміне қол қоюға мұжбүр болды. Бұл келісімде Англия, Франция, Италия мемлекеттері мен соғыста жеңіске жеткен мемлекеттердің теңіз флоттарына бұғаздардың ашылуы, Осман теңіз флоттарының жеңген мемлекеттерге қайтарып беруі, Осман әскерлерінің тез арада демобилизациялануы, байланыс пен ақпарат құралдарының жеңген мемлекеттердің бақылауына өтуі тиісті екендігі және осы сияқты көптеген ауыр үкімдер шығарылды.

Сөйтіп, Мондрос келісімі жасалынып парламентте талқыланған кезде, сыни бағаланды. Мемлекет бұл кезеңде әскери және саяси күш-қуаты жағынан елдің тәуелсіздігін қорғай алмайтындай қиын жағдайда болып, Ыстамбұл үкіметінің Одақтас елдерге қарсы шығуына дәрменсіздігін көрсетті.

Мондрос келісімінен кейін елде орын алған жаулаушылық соғыстарға қарсы империяның түрлі аумақтарында қозғалыстар өрши түсті. Анадолыға әскери топтардың бет алуынан аймақтық әрекеттерінің қатысуымен ұлттық күресу әрекеті қалыптасты. Басқыншылыққа қарсы қозғалыстарды басынан аяғына дейін сәтті жүргізген Мұстафа Кемал болды. Мұстафа Кемалдың 1919ж 25 мамырда Хавзаға баруы тәуелсіздік жолындағы жаңа талпыныстың пайда болуына себепкер болды. Амасия жарлығы ұлттық күрестің іргетасы, мақсат пен басқаруды алғаш рет бекіткен тәуелсіздік жолындағы алғашқы жарлық болды. Ұлттық күрес мақсаттары Эрзурум және Сивас конгрестерінің қарарларында анықталды. 1920ж 23 сәуірде Анкарада жаңа атпен «Түркияның Ұлы Ұлттық Мәжілісі» деген атаумен Мәжіліс құрып, ең маңыздысы тарихта алғаш рет «Түркия» атауы осы мәжіліс арқасында дүниеге келді. Түркияның Ұлы Ұлттық Мәжілісі өзін елдегі жалғыз заңды билік деп мәлімдейді. Оның төрағасы Мұстафа Кемал болды. Анкарада ТҰҰМ-нің ашылуымен түрік ұлтының тарихында жаңа мемлекеттің іргетасы қаланды. Бұл мемлекет Осман жүйесіне мүлдем ұқсамады.

1920 жылғы 10 тамызда Севрде Антанта державалары мен Сұлтан үкіметінің арасында бейбіт шартқа қол қойылып, келісім ауыр шарттарды өз мойнына алды. Елдегі орын алған басқыншылыққа түрік халқы бірігу қажеттілігіні түсініп ұлттық күрес жолына түсті. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі орын алған бұл соғыстар кезеңінде Шығыста армяндар, Оңтүстікте француздар және Батыста гректермен қиян-кескі соғыстар жүрді. Алайда, шығыстағы және оңтүстегі күрестер ұзақ уақытқа созыла қоймады. Ал, батыс майданында соғыс ұзақ уақытқа созылып нәтижесінде Грекия толық талқандалды. Түрік әскери күштерінің жеңісінен кейін Антанта елдері түріктермен жаңа келісім жасауға асықты. Бұдан кейінгі орын алған жағдайлар Мудания келісімімен жалғасып, келісім бойынша Түркия территориясында қалған грек әскери күштері бір ай ішінде шығарылатын болды.

Сондай-ақ оқулықта Мұстафа Кемал Ататүріктің қазіргі Түркияның құрылуы кезіндегі саяси, әлеуметтік, білім беру, мәдени, құқықтық және экономикалық салалардағы бастамашыл реформалары, Ататүріктің республикашылдық, халықшылдық, ұлтшылдық, мемлекетшілдік, зайырлылық, революцияшылдық принциптерінің орны мен маңызы, Республика жарияланғаннан кейінгі оқиғалар, Мұстафа Кемал Ататүрік тұсында Түркия Республикасының ішкі және сыртқы саясаты мен ұлы тұлғаның түрік және әлем тарихындағы орны мен маңызы қарастырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Özçelik, I. Atatürk ilkeleri ve irkilap tarihi / I. Özçelik. - Istanbul : Akademik yayinlar, 2015. - 336 с.
2. Akşin, S. KısaTürkiye Tarihi . Bs. 7 / S. Akşin. - İstanbul :Türkiye iş bank ası kültür yayınları, 2014. - 342 с.
3. Baykara, T. Türkiye'nin sosyal ve iktisadı tarihi (XI-XIV.Yüzyıllar) / T. Baykara. - Ankara : Türkiya diyanet vakfı, 2014. - 221 с.
4. Gül B. Türk kültürünü araştırma enstitüsü'nün 50.yılına armağan.50.yıl sempozyumu bildirileri, 2015.
5. Derviş Kılınçkaya: Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi. Siyasal Kitabevi, Ankara, 2015.
6. Yalçın, D.Türkiye cumhurieti tarihi - II / D. Yalçın, Y. Akbiyik, Y. Özkaya. - Ankara : AKDTYK, 2012. - 724 с.
7. Hakan Uzun, Atatürk ve Nutuk, Ankara, 2014.
8. Bayram Bayraktar. Atatürk İlkeleri ve Türk İnkılap Tarihi. Ankara, 2015.
9. Haluk Selvi , Enis Şahin , Mehmet Alpargu. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi. Değişim Yayınları. Istanbul,2014.
10. Grafiker Yayıncılık/Arzu Nar Boy,Erol Aydın,İlyas. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi. Ankara, 2015.
11. Arzu Nar Boy İlyas Topçu İlknur Özdemir Erol Aydın Sertaç Demir Nurhan Aydın Nebahat Arslan Mustafa Yıldırım. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi. Değişim Yayınları. Istanbul, 2016.
12. Чихачев П.А. Письма о Турции. Источники на турецком языке.–М. Изд-во вост. лит.,1960.– 86 с.
13. Дулина Н., Новичев А., Петросян Е. Танзимат и Мустафа Решид-паша. – Москва: Наука, 1984.– 256 с.
14. Желтяков А.Д. Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729-1908). –М.: Наука, 1972. – 320 с.
15. Сборник некоторых важных известий и официальных документов (с приложениями Смирнова В.Д.). – Санкт-Петербург: Унив. тип., 1881 (Казань). –264 с.
16. Султан Махмуд //Вестник Европы. –СПб., январь-февраль 1830.
17. Султан Махмуд и министры его //Сын отечества. –Т. 3. –Ч. V. –СПб., 1839.
18. Убичини М.А. Изображение современного состояния Турции. –СПб.:В Тип. II отд-ния Собственной Е. И. В. Канцелярии ,1854. – 146 с.
19. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права: Уч. пособие / Под ред. З.М. Черниловского. Сост. В.Н. Садиков. – Можайск, 2004. – 412 с.
20. Смайыл С. АТАТҮРІК: Танымдық өмірбаян.-Алматы: «ҚАЗақпарат», «Жас Түркістан» басылымдары,1998.
21. Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Başbakanlık Basımevi, C. 1, Ankara, 1973.

Базарбаев Қанат Қалдыбекұлы
Амирбек Айдарбек Ануарбекұлы

АТАТҮРІК ҚАҒИДАЛАРЫ ЖӘНЕ ТҮРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ТАРИХЫ

Жоғары оқу орнына арналған оқулық

Редакторы: Т.Данияров

Компьютерде беттеген: Ұ.Ергешов

Басуға 03.05.2024 ж. қол қойылды
Пішімі 60х90 1/8. Офсеттік басылым
Шартты баспа табағы 13. Таралымы 500 дана

ISBN 978-601-339-326-1

9 786013 393261

ISBN 978-601-339-326-1